

Л.Г. Гарбовська, І.Л. Рожок

**СЛОВОТВІР У ЗАПИТАННЯХ І
ВІДПОВІДЯХ**

**Навчальний посібник
для загальноосвітніх навчальних закладів**

Автори:

Гарбовська Л.Г., учитель-методист, учитель української мови та літератури, вища кваліфікаційна категорія, Новоград-Волинська ЗОШ №2 Житомирської області.

Рожок І.Л., учитель української мови та літератури, перша кваліфікаційна категорія, Новоград-Волинська ЗОШ №2 Житомирської області.

Рецензенти:

Дубчак О.П., кандидат філологічних наук, фаховий редактор видавництва «Генеза»;

Гарбовська Л.Г.

Словотвір у запитаннях і відповідях : Навчальний посібник для загальноосвіт. навч. закл. / Л.Г. Гарбовська, І.Л. Рожок. –

Пояснювальна записка

Словниковий склад мови постійно змінюється, бо чутливо реагує на кожну зміну й нововведення в житті народу – її творця та носія. Найактивнішим процесом у розвитку лексики української мови, збагаченні її ресурсів є творення нових слів на ґрунті її питомого матеріалу, а також унаслідок контактування з іншими мовами й необхідними для суспільства запозиченнями з них.

Словотвір як окрема навчальна дисципліна зазнав декілька етапів становлення. Спочатку його не виділяли в окремий розділ і включали до складу морфології, де розглядали як набір комбінацій морфем. Із розвитком структурно-семантичного підходу до розгляду мовних явищ теорія словотвору почала набувати дедалі більшої актуальності, що зумовило розробку поняттєвого апарату цієї дисципліни, сприяло її оформленню в окремий науковий і навчальний розділ. Зокрема, було акцентовано на такому мовному явищі, як словотвірна похідність, визначено термін «похідна основа», звернено увагу на створення структури й семантики кожного слова тощо. На сучасному етапі розвитку мовознавчої науки словотвір у загальній лінгвістичній теорії займає надзвичайно важливе місце. Його виділено в окремий розділ, що послуговується власними термінами й поняттями, засвоєння яких необхідне для розуміння мовних явищ, законів і правил, та й загалом – для досконалого володіння мовою.

Словотвір як учення про способи творення нових слів уведено до навчальної програми загальноосвітніх навчальних закладів порівняно недавно, тому зміст його ще достатньо не стабілізувався, до того ж на вивчення цієї теми відводиться зовсім мало годин. Це призводить до поверхового засвоєння необхідних знань учнями, невисокого рівня

усвідомленості ключових словотвірних понять і принципів побудови нових слів в українській мові.

Метою вивчення словотвору в школі є ознайомлення учнів з основними способами творення слів. Опанування словотвору стає також ґрунтом для засвоєння правопису слів, у зв'язку з чим словотвірні теми подаються разом із відповідними орфографічними правилами, як-от: написання складних слів, чергування приголосних при словотворенні тощо. Визначальною метою під час вивчення цього розділу є розвиток здібностей учнів до структурації слова, формування вмінь визначати значення твірної основи шляхом осмислення її будови, виявляти морфемні значення, доречно використовувати різні типи морфем при формо- й словотворенні в процесі мовленнєвої діяльності.

Вивчення будови слова та словотвору в загальноосвітньому навчальному закладі спрямовано й на те, щоб учні усвідомили різницю між словозміною і словотворенням, навчилися розрізняти морфологічні й неморфологічні способи творення слів, поглибили знання про зв'язок словотвору з лексикою та морфологією. Необхідно добиватися розуміння учнями того, що в результаті словотворення з'являється слово з новим лексичним значенням, що кожне нове слово оформляється як та чи інша частина мови, що в системі кожної частини мови є свої особливості словотворення.

Практика свідчить, що тема «Словотвір» для учнів є однією з найважчих. Попри те, що ці поняття в підручниках загалом висвітлюються об'єктивно й правильно, надто стислий виклад теоретичних положень і різнобій у науковій лінгвістичній літературі щодо багатьох питань словотвору зумовлюють чималі труднощі в подачі та засвоєнні цього матеріалу.

Пропонований посібник спрямовано на полегшення роботи вчителя під час подачі навчального матеріалу в розділі «Словотвір», уникнення проблемних моментів у тлумаченні окремих словотвірних явищ, а також

на допомогу у вирішенні складних питань, пов'язаних із будовою слова та його творенням. Видання побудовано на принципі «актуальне питання – відповідь», що дає змогу виокремити ключові проблеми в межах розділу «Словотвір» і запропонувати способи їх розв'язання. Сподіваємося, посібник буде корисним як у роботі вчителя, так і в навчальній діяльності учня.

Бажаємо успіху!

Автори

❖ Що потрібно враховувати при визначенні способу творення слова?

Важливо усвідомити, що визначення способу творення слова – це не розбір слова за будовою і не його морфемний аналіз. Тому слід зважати не на наявність тих чи інших морфем, не на окремі значущі частини, які в є слові, а на його твірну основу з погляду сучасної мови. Наприклад, у слові перепустка є префікс *пере-* і суфікс *-к-*, але утворене воно тільки за допомогою суфікса *-к-*: *перепустити* – *перепустка*, – бо цей суфікс було додано до твірної основи *перепуст-*.

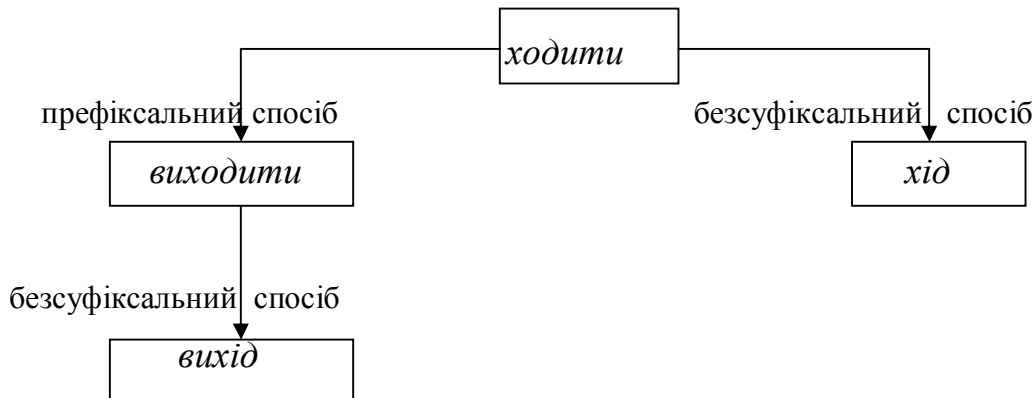
Це означає, що не кожне слово, яке має і префікс, і суфікс, утворене префіксально-суфіксальним способом словотворення. Так, наприклад, слово *помешкання* утворене префіксально-суфіксальним способом, бо його твірною основою є *мешкати*. Проте слово *підказка* утворене лише суфіксальним способом, оскільки для нього твірною основою виступає *підказати*. Або ж навпаки, слово *підробити* утворене лише префіксальним способом, бо твірною основою є не слово *робота*, а слово *робити*, яке вже містить у своєму складі суфікси.

❖ Якими способами утворено слова *асфальтобетонний*, *шлакозалізобетонний* та *надвисокочастотний*?

Слова *асфальтобетонний* і *шлакозалізобетонний* утворені суфіксальним способом (а не словоскладанням, як часто помилково визначають учні) за допомогою суфікса *-н-* від іменників *асфальтобетон*, *шлакозалізобетон*. Слово *надвисокочастотний* утворене префіксальним способом – за допомогою префікса *над-* від прикметника *високочастотний*.

❖ Чому виділення твірних основ *хід* і *мова* в словах *вихід* і *промова* є помилковим?

Віддієслівний іменник *вихід* утворений безсуфіксальним способом від твірної основи *виход-* (*виходити*), а не від іменникової основи *хід*. Слово *виходити*, у свою чергу, утворене префіксальним способом від дієлова *ходити*. Сам іменник *хід* також є похідним від дієлова *ходити*, він утворений безсуфіксальним (безафіксним) способом. Це можна унаочнити в схемі.

Віддієслівний іменник *промова* за аналогічною словотвірною схемою пов'язане з твірною основою *промов-* (*промовити*, *промовляти*) й утворене безсуфіксальним способом. Дієслово *промовити*, відповідно, походить від твірної основи *мовити*, до якої було додано префікс.

❖ Який спосіб творення наведених слів?

1. *Хто-небудь, взятись, умиватися.*
2. *Зелень, прокіс, захист.*

У першій групі всі слова утворено постфіксальним способом (за допомогою постфіксів *-небудь*, *-сь*, *-ся*). У другій групі визначальним є безсуфіксальний (безафіксний) спосіб. Цим способом творяться іменники від дієслів і прикметників: *зелений* – *зелень*, *прокосити* – *прокіс*, *захистити* – *захист*.

❖ Чи однаковим способом утворено слова *безпартійний* і *безмежний*?

Слова *безпартійний* і *безмежний* утворено неоднаковими способами.

Твірною основою слова *безпартійний* виступає прикметник *партійний*, отже, воно утворене префіксальним способом (*без* = *не*). Важливо усвідомити, що прийменниково-іменникової сполуки від слова *безпартійний*, на відміну від слова *безмежний*, утворити не можна.

Слово *безмежний* походить від сполуки *без меж*. Отже, спосіб творення префіксально-суфіксальний (префікс *без-* і суфікс *-н-*). *Без-* виступає переважно в префіксально-суфіксальних утвореннях. Базою для таких прикметників служать сполучення *без-* + іменник у родовому відмінку.

❖ Чи можна стверджувати, що прикметники *найтепліший*, *найбіліший* утворено префіксально-суфіксальним способом?

Стверджувати, що прикметники *найтепліший* і *найбіліший* утворено префіксально-суфіксальним способом, бо в них є префікс *най-* і суфікс *-ш-* (*-иш-*), не можна з огляду на те, що вказані префікс і суфікс слугують творенню форм вищого й найвищого ступенів якісних прикметників, а не нових слів.

❖ Якими є суфікси *-есеньк-*, *-ісінк-*, *-юсінк-*, *-еньк-*, *-ищ-* і *подібні* – формотворчими чи словотворчими?

Суфікси емоційної оцінки не належать до формотворчих, бо вони творять не форми тих самих слів, а інші слова. Отже, наведені суфікси є словотворчими.

Які функції виконують прикметникові префікси?

1. Прикметникові префікси передусім виступають показником ступеня вияву ознаки:

а) послабленого вияву ознаки (*не-, по-, при-, пів-, напів-, под-, під-*).
Наприклад: *невеликий, невисокий, помірний, приміський, напівголий, підтоталітарний, підешелонний*;

б) надмірного вияву ознаки (*на-, над-, за-, пре-, пра-, понад-*).
Наприклад: *завеликий, заважкий, надмірний, премилый, пречудовий, прадавній*.

2. Прикметникові префікси виконують роль заперечення ознаки (*не-*) чи виражають її відсутність (*без-*). Наприклад: *неякісний, негарний, недобрий, невільний безперспективний, безкраїній*.

3. Часто прикметникові префікси виражають часові (*пред-, перед-*) та просторові (*поза-*) відношення, наприклад: *передчасний, передвиборчий, позаекранний, позамузейний*.

❖ **Як визначити, у якій групі слів – прикметників спосіб творення префіксальний, а в якій – префіксально-суфіксальний?**

1. Заміський, передвечірній, протипожежний.

2. Ультрамодний, прадавній, антинародний.

У першій групі всі слова утворено префіксально-суфіксальним способом. Це зумовлено тим, що твірними основами таких прикметників виступають прийменникові форми іменників. У сучасній українській мові

найпродуктивнішими є прийменники-префікси *без-, за-, поза-, до-, від-, між-, при-, над-, під-, перед-* та ін. Наприклад: *за містом – заміський, перед вечором – передвечірній, проти пожежі – протипожежний, над міру – надмірний* тощо.

Друга група прикметників утворена префіксальним способом. Варто запам'ятати, що префіксальним способом утворилася незначна кількість прикметників. Живі словотворчі типи префіксальних прикметників обмежені використанням кількох українських префіксів, спільних з іменниками: *пра-, су-, над-* (*прадавній, надприродний*), – та іншомовних: *анти-, архі-, ультра-, екстра-, транс-, про-* (*ультрашвидий, антинародний*).

❖ Як визначити правильно спосіб творення прикметників *прибалтійський, закарпатський, приуральський*?

У таких випадках відносні прикметники утворюються від географічних назв за допомогою суфікса *-ськ-*. Наприклад: *Прибалтика – прибалтійський, Закарпаття – закарпатський*. Отже, спосіб творення – суфіксальний.

На що потрібно звертати увагу при словотвірному аналізі дієслів, що мають у своєму складі суфікси і префікси?

До словотвірного аналізу таких дієслів слід підходити диференційовано.

Наслідком префіксально-суфіксальної деривації вони можуть бути тоді, коли в сучасній мові не мають паралельних спільнокореневих безпрефіксальних дієслів, наприклад, *окрилити – крило, збільшити – більший*, а якщо і мають паралельні непрефіксальні дієслова, то відмінні

від них за значенням. Ті самі утворення, що співвідносяться за значенням з іменниками або прикметниками і мають паралельні непрефіксальні дієслова, слід розглядати як префіксальні, наприклад: *звеселішати* від *веселішати*. Отже: *веселий – веселіший – веселішати – звеселішати*.

❖ **Яким способом утворилися слова *умиватися, прийди-но*?**

У цьому випадку нові слова утворилися за допомогою постфікса (-ся, -но) від твірної основи, у якій уже є префікс: *умивати, прийди*. Спосіб творення таких слів постфіксальний, бо префікс у словотворенні участі не бере.

❖ **Чому під час аналізу дієслів другої дієвідміни в 1-й особі однини та 3-й множини зі сполученнями звуків *бл', пл', вл', мл', фл'* (*люблю – люблять, зовлю – зовлять* тощо) визначення учнями -л- як суфікса минулого часу є помилковим?**

Таке визначення є помилковим тому, що сполучення губного з л' – це частина кореня (чергування відбувається в коренях слів). На цьому слід наголосити під час вивчення чергування звуків у дієсловах: *любити – люблю, ловити – ловлю, ліпити – ліплю – ліплять* тощо.

❖ **Яким способом утворилися прислівники *вниз, удень, повік*?**

Ці прислівники утворено префіксально-суфіксальним способом. Для цих слів характерна нульова суфіксація.

❖ **Чи мають іменники формотворчі суфікси?**

Іменники формотворчих суфіксів не мають. На відміну від прикметників або дієслів, іменники змінюють форму лише за відмінками та числами, при цьому до основи додаються відмінкові закінчення, а не суфікси (*міст-о, міст-а, міст-ом* тощо), або числові закінчення (*ліс – ліс-и*).

❖ Чи може флексія (закінчення) бути словотвірною морфемою?

На думку українського мовознавця А. Кващука, може. Це можна спостерігати на прикладі утворення прикметників типу *безрукий, безхвостий, безногий* і под. Назвати цей спосіб творення префіксальним не можна, бо пам'ятаючи, що префікс завжди додається до цілого слова, треба припустити існування в мові слів *рукий, хвостий* і под. Цілком очевидно, що тут словотворчу функцію виконує префікс *без-* разом з прикметниковим закінченням *-ий*, і тому цей спосіб творення можна назвати «префіксально-флексійним» (*без ноги — безногий*). Проте спосіб творення таких прикметників має й інше пояснення. О. Земська вважає, що прикметники типу *безногий, безрукий* і т.д. утворено способом префіксації у поєднанні з нульовою суфіксацією. Цей спосіб використовується для творення прикметників на базі сполучень прийменника *без* з іменниками:

без   *рук*   —   *безрукий*   і   под.

Література:

1. Безпояско О.К. Іншомовні префікси в українській мові / О.К. Безпояско // Українська мова і література в школі. – 1979. – №7. – С. 28–33.
2. Ващук В.О. Флективний спосіб творення похідних іменників / В.О. Ващук // Українська мова і література в школі. – 1973. – №10. – С. 39–44.
3. Вознюк Л.В. Изучение состава слова и словообразования в школе : [пособие для учителя] /Л.В. Вознюк. – К. : Рад. школа, 1986. – 103 с.
4. Горпинич В.О. Словотворення і словотвір української мови / В.О. Горпинич : [текст лекцій] / Державний комітет України з питань науки і технологій. – К., 1995. – 68 с.
5. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія : [навч. посібник] / В.О. Горпинич. – К. : Вища школа, 1999. – 207 с.
6. Ґрещук В.В. Український відприкметниковий словотвір : [монографія] / В.В. Ґрещук. – Івано-Франківськ : Плай, 1995. – 208 с.
7. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української мови : [підручник] / М.А. Жовтобрюх, Б.М. Кулик. – К. : Рад. школа, 1965. – Ч.1. – С. 203–210.
8. Земская Е.А. Современный русский язык : Словообразование : [учеб. пособие] / – [3-е изд., испр. и доп.]. – М. : Флинта : Наука, 2011. – 328 с.
9. Клименко Н.Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови / Н.Ф. Клименко. – К. : Наукова думка, 1973. – 188 с.

10. Клименко Н.Ф. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови / Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська. – К. : Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, 1998. – 161 с.
11. Клименко Н.Ф. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови / Н.Ф.Клименко, Є.А. Карпіловська. – К., 1998. – 162 с.
12. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові / Н.Ф. Клименко. – К. : Наукова думка, 1984. – 251 с.
13. Ковалик І.І. Основні проблеми вчення про словотвір / І.І. Ковалик // Українська мова і література в школі. – 1970. – №10. – С. 22 – 29.
14. Кулик О.Д. Про лінгвістичну та лінгводидактичну проблематику вивчення словотвірної підсистеми української мови учнями основної школи : [Електронний ресурс] / О.Д. Кулик // Рідна мова. – 2014. – № 37. – Режим доступу: http://www.interklasa.pl/portal/ridna_mowa_uk/index.php?page=rm37
15. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах : [підручник] / М.І. Пентилюк, С.О. Караман, О.В. Караман та ін. ; [за ред. М.І. Пентилюк. – К. : Ленвіт, 2009. – 400 с.
16. Муқан Г.М., Передрій Г.Р. Префіксально-суфіксальний спосіб словотворення / Г.М. Муқан, Г.Р. Передрій // Українська мова і література в школі. – 1980. – №9. – С. 42–46.
17. Олексенко В.П. Словотвірні категорії іменника : [монографія] / В.П. Олексенко. – Херсон : Айлант, 2005. – 336 с.
18. Плиско К.М. Принципи, методи і форми навчання української мови (теоретичний аспект) : [навч. посібник] / К.М. Плиско. – Х. : Основа, 1995. – 240 с.
19. Плющ М.Я. Словотворення та вивчення його в школі : [посібник для учителів] / М.Я. Плющ. – К. : Радянська школа, 1985. – 127 с

20. Полюга Л.М. Словник українських морфем / Л.М. Полюга. – Львів : Світ, 2001. – 448 с.
21. Сікорська З.С. Сучасна українська мова : Словотвір і морфеміка : [навч. посібник для студентів філологічних факультетів університетів та педінститутів] / З.С. Сікорська. – Луганськ: Альма-матер, 2000. – 174 с.
22. Словотвір сучасної української літературної мови / За ред. М.А. Жовтобрюха. – К. : Наукова думка, 1979. – 407 с.
23. Сучасна українська літературна мова : Підручник / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін. ; [за ред. А.П. Грищенка]. – [3-тє вид., допов.]. – К. : Вища школа, 2002. – 439 с.
24. Сучасна українська літературна мова : Підручник / М.Я. Плющ, С.П. Бевзенко, Н.Я. Грипас та ін. ; [за ред. М.Я. Плющ]. – [7-ме вид., стер.]. – К. : Вища школа, 2009. – 430 с.
25. Сучасна українська мова : Підручник / О.Д. Пономарів, В.В. Різун, Л.Ю. Шевченко та ін. ; [за ред. О.Д. Пономарева]. – [4-те вид.]. – К. : Либідь, 2008. – 488 с.
26. Тараненко О.О. Смилова основа процесів словотворення / О.О. Тараненко // Мовознавство. – 1982. – №5. – С. 19–27.
27. Чемоніна Л. В. Наступність і перспективність вивчення словотвору української мови в початкових і середніх класах загальноосвітньої школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук / Л.В. Чемоніна. – К., 2009. – 20 с.
28. Шевчук О.С. Творення дієслів / О.С. Шевчук // Українське мовознавство. – 1984. – № 12. – С. 57–65.